

مقدمه

بسیاری از بزرگان، ادبیات را وسیله ای برای تعلیم و تعالی بشر قرار داده اند و جنبه ی تعلیمی آثار خود را به اوج رسانده اند. حکایات فراوانی در آثار بزرگان وجود دارد که نکات اخلاقی را در حریری از هنر و شیوایی به جامعه عرضه می دارند. و امروز نهمی را با گوهر آگاهی که در درون هر انسانی است و می گذارند و سخن را آن چنان شیرین و دلکش بیان می کنند که انسان را به لذتی از روی درک رهنمون می سازند. همین لذت، موجب پذیرش نکات اخلاقی از سوی مخاطب می شود.

یکی از جنبه های درخشان طرز تفکّر سعدی و عنصر المعالی، توجه آنها به زندگی عملی است. آنها نصایح اخلاقی و اجتماعی را با زبان بسیار زیبا و دلنشین بیان کرده اند و سخنانشان به دلیل حضور همیشگی در میان مردم و آمیزش با گروه های مختلف اجتماع فراگیر می باشد.

با بررسی حکایات و مفاهیم اندرزی در دو کتاب قابوس نامه و بوستلف در می یابیم که آنها همواره انسان ها را به یاد خدا، تواضع و فروتنی، قناعت، دل نبستن به دنیا، حق شناسی، راستگویی و صفات برتر انسانی فرا می خوانند و انسان ها را از غرور و تکبر، حرص و زیاده خواهی، دروغ، حسادت و خیانت بر حذر می دارند و همه ی انسان ها را در رسیدن به جامعه ی مطلوب و آرمانی و کمال انسانی یاری می دهند.

با مطالعه در این دواثر می توان به راز موفقیت و شهرت آنها پی برد و با کمک مفاهیم و مصادیق والای اخلاقی و اجتماعی در آثار آن دو بزرگ، در نیل به جامعه ی آرمانی قدم برداشت.

کتاب قابوس نامه وسعت اطلاعات نویسنده را در زمینه های مختلف علم و عمل معلوم می دارد و در آن چه از اخلاق و تربیت تعلیم می دهد؛ خود را به حق، شایسته و صاحب لقب معالی نشان می دهد.

این کتاب اثر مورد توجهی از تمدن اسلامی پیش از مغول محسوب می شود و گوشه ای از تمدن پر رونق اسلامی را در آن دوران نمایش می دهد و در باره ی مسایل گوناگون زندگی سخن می گوید و مفاهیم بلند اخلاقی و اجتماعی را که حاصل تجربیات عملی خود می باشد؛ در نصیحت به فرزندش در جلوی دید قرار می دهد و خواننده را در به کار گیری آن ترغیب می کند.

از نمودهای آشکار و جلوه های برجسته ی این اثر ادبی، صراحت بیان و صدق لهجه نویسنده است و پارسایی و درستکاری و راستگویی او را در کتاب نشان میدهد. این کتاب از نظر صناعات ادبی، نسبت به بوستان در سطح پایین تری قرار دارد.

بوستان سعدی هم شامل اخلاق و پند و اندرز است و ذکر حوادثی است که نتایج اخلاقی و تربیتی در بر دارد. این اثر، در بر گیرنده ی تصویر جهان و زندگی است. تصویر زیبایی ها و زشتی ها و واقعیات زندگی که هنرمندانه بیان شده است و همچنین حکایاتی که در خلال باب ها می آید؛ بر لطف مباحث و تاثیر گذاری اخلاقی آن می افزاید.

وی در بحث اخلاق تنها به موعظه نمودن یا توصیه کردن نمی پردازد؛ بلکه او تلاش می کند؛ مفاهیم اخلاقی را روشن سازد. و رفتار و اعمال انسان را مورد بحث قرار دهد.

«سعدی مدینه ی فاضله ای را که می جسته در بوستان تصویر کرده است. او در آموزش مردم به آیین و روش زندگی کردن، دائم از تجربه ها، سرگذشت ها و روایات گذشتگان یاد می کند.

در نظر او در ورای هر چیز، نکته و عبرتی نهفته است و هیچ موضوعی نیست که فکر روشن و تیز بین او را به تأمل بر نیانگیزد. در عالمی که هر موجود جاندار وبی جان با سعدی

در همدلی و جوشش و رازگویی است و اشیاء و احوال و حرکات آنها از نظر او پوشیده نمی ماند. سیر در بوستان و دریافتن اندیشه ها و تخیلات و پیام سعدی، محتاج به فکری آماده و ذهنی حسّاس و بیدار است» (یوسفی، ۱۳۶۹؛ مقدمه ای بر بوستان: ۱۷)

۱-۱- بیان مساله ی تحقیق

یکی از انواع ادبی در ادب فارسی، ادبیات تعلیمی می باشد. اندرزنامه، پند نامه، نصیحت نامه ها در فرهنگ ایرانی پیش از اسلام، از جایگاه مهمی برخوردار بود و نوعی آموزش و تعلیم راه و روش زندگی در تمام مراحل آن بوده است و در تمام سطوح، طبقات اجتماعی خود را ملزم به رعایت آن و به کار گیری توصیه ها و پندها و اندرزهای حکیمانه می دانستند. بر همین اساس، بخش اعظمی از آثار پیشینیان، تحت الشرح پند و اندرز، به عنوان وسیله ای جهت انتقال تجارب و آگاهی ها قرار گرفته است.

با این وجود، در حوزه ی ادبیات تعلیمی، آثار منظوم و مَثُور فراوان و گرانقدری وجود دارد که معروفترین آنها بوستان سعدی و قابوسنامه ی عنصرالمعالی می باشد. این دو اثر از متون ادب فارسی، نشان دهنده ی اهمیت اخلاق در میان ایرانیان است و پند و اندرز، در علم اخلاق و در حوزه ی ادبیات تعلیمی از جایگاه ویژه ای برخوردار است.

عنصرالمعالی در تدوین پند نامه ی خود پسرش، گیلان شاه را مخاطب قرار می دهد و می نویسد: «چون ساز رحیل کردم آنچه نصیب من بود پیش تر فرستادم؛ تا خود کامه مباحی و پرهیز کنی از ناشایست و چنان زندگی کنی که سزای تخمه توست....»

(عنصرالمعالی، ۱۳۷۱: ۴)

سهم سعدی هم در ادبیات اندرزی، بسیار ارزشمند و دارای جایگاه رفیع است و اثر مشهور او به نام بوستان، سرشار از اخلاقیات و حکایات حکیمانه است که با بازتابی زیبا، ساده و آهنگین بیان شده است.

حضور همیشگی سعدی در میان مردم و آمیزش او با گروه های مختلف به گونه ای روشن ، سخن او را عامه پسند کرده است. از همین رو می توان او را سخنگوی صادقِ مردم دانست. به عبارتی دیگر، مخاطب سخن سعدی همه ی طبقات اجتماع هستند.

سعدی داروی تلخ نصیحت را با شهد ظرافت می آمیزد و در طی اشعار خود جهانی بکر تصویر می کند که جان بخش و روح پرور است و نمونه هایی از آن را در بوستان ملاحظه می کنیم.

در این تحقیق، مسایل اخلاقی که بر محور پند و موعظه و تحت عنوان آیین زندگی در دو کتاب قابوس نامه و بوستان است همراه با جوه اشتراک و افتراق آن دو بایکدیگر بررسی و تطبیق داده می شود؛ تا خوانندگان دریابند که یک مضمون اخلاقی واحد، در نزد نویسنده ی قابوسنامه و سراینده ی بوستان به گونه ها و روشهای متفاوتی پرورانده می شود و همین تفاوت در ارائه ی یک نکته ی اخلاقی، شیوه ی نویسنده را ایجاد کرده است و جهان بینی ، اعتقادات کلامی و نوع مخاطب نیز در پرداختن تفاوت و شیوه ی موضوع موثفند.

۱-۲- ضرورت و اهمیت تحقیق

بدیهی است ذکر مضامین فضایل و رذایل اخلاقی با بهره گیری از آیات قرآن و احادیث اسلامی و پندهای آموزنده جهت کسب قلّه های رفیع سعادت و خوشبختی در زندگی، قابوس نامه و بوستان به عنوان دو اثر ارزشمند ادب فارسی را به گنجینه های پر بهایی از حکمت و معرفت و پند و اندرز آموزنده تبدیل نموده است. نگارنده ی این پایان نامه، علاقه ی زیادی به مسایل تعالیم و تربیت، پرورش و شکوفایی استعدادهای نهفته در نونهالان و جوانان دارد و همواره الگوی راستین سازندگی درونی انسان را، اصلاح و تهذیب نفس او در سعادت فردی - اجتماعی می داند و پند و اندرز و تربیت صحیح فرزند بوسیله والدین، باعث رشد شخصیت او می گردد؛ تا تمامی علوم عصر را تحصیل کند و کلیه نیروهای طبیعت را به تسخیر خود در آورد.

اما امروزه آسیب های فراوانی نسل جوان را تهدید می کند و مانع رسیدن او به سعادت و کمال اخلاقی و خوشنامی در زندگی فردی و اجتماعی می شود. آنچه به عنوان موانع در مسیر پیشرفت و ترقی انسان ها قرار گرفته است؛ ناشی از غفلت انسان از امر «تربیت» و سازندگی روحی و اخلاقی است. تمامی نابسامانی های موجود در جامعه ی بشری و انواع نابسامانی ها و ناهنجاری ها می که امروزه بشریت، با آن مواجه است؛ حاکی از فروپاشی بنیان و اساس خانواده است که جوان، پناهگاه عاطفی و تربیتی خود را بر باد رفته می بیند.

بنابراین، نگارنده ضرورت یافت تا موضوع خویش را در خصوص مسایل اخلاقی به بررسی آیین زندگی از دیدگاه عنصر المعالی و سعدی، در دو اثر قابوسنامه و بوستان انتخاب کند و پژوهش در این مورد را از ضرورت جامعه ی امروز ایرانی خود دانست؛ تا با توجه به هنجارها و ناهنجاری های اخلاقی، باعث خود باوری و اعتماد به نفس جوانان و عموم مردم شده و در شناساندن فرهنگ غنی اسلام، آموزه های دین مبین و شریعت محمدی (ص)، چراغ راهی برای گمراهان و فریفتگان باشد.

۳-۱- اهداف تحقیق

۱- تسهیل فهم و درک حکایت های قابوس نامه برای علاقمندان به ادب فارسی

۲- تسهیل فهم و درک حکایت های بوستان برای علاقمندان به ادب فارسی

۳- یافتن و شناساندن مواظ و پند و اندرز حکایت های قابوس نامه و بوستان و مقایسه ی آن دو با یکدیگر

۴-۱- سوال تحقیق

- ۱- در قابوس نامه و بوستان مواعظ و نصایح چگونه بیان شده اند؟
- ۲- وجوه تشابه و افتراق مواعظ و نصایح در دو کتاب چگونه می باشد؟
- ۳- چه رابطه ای بین پند و اندرز در دو کتاب قابوس نامه و بوستان وجود دارد؟

۵-۱- پیشینه ی تحقیق

از آنجایی که دو کتاب قابوس نامه و بوستان، از نمونه های گرانقدر در ادب فارسی می باشد؛ تحقیقات گسترده ای در زمینه ی این دو اثر بزرگ صورت گرفته است.

در پایان نامه ای با عنوان « بررسی و تحلیل مسایل اخلاقی در دیوان مختمقلی و تطبیق آن با قابوس نامه ی عنصر المعالی » آمده است:

« ارزش قابوس نامه، در اشمال آن بر آداب و رسوم کهن ایرانی و ذکر گوشه هایی از تمدن کهن ایرانی است که جز در منابع دیگر دیده نمی شود. »

در مورد کتاب بوسلن و قابوس نامه کتابها، مجلات، مقالات ادبی و پایان نامه هایی که نزدیک به موضوع، انتخاب شده باشد وجود دارد. در این باره باید گفت آقای احمد حسینی در کتاب « آیین زندگی » به صورت مختصر در قالب چند بیت به آموزه های اخلاق سعدی اشاره کرد. اما کاملترین کتابی که در خصوص آموزه های اخلاقی و تربیتی در اشعار سعدی که به صورت مجموعه مقالات به مناسبت هشتادمین سالگرد تولد سعدی در سه جلد به چاپ رسیده است به نام « ذکر جمیل سعدی » است که اندیشمندان و سعدی شناسان، دیدگاه های خود را در خصوص اخلاق سعدی مطرح کردند.

در نشری رشد آموزش زبان و ادبیات فارسی، مقاله ای با عنوان « خویشتن شناسی سعدی » از دکتر فاطمه کشاورز آمده است: « یقیناً یکی از اهداف سعدی از نگارش و تالیف بوستان

وگلستان ، ارائه درس آموزه های اخلاقی بوده است. اما اگر این آثار را صرفاً به عنوان درس های خشک اخلاقی تلقی کنیم در این صورت منزلت آنها را از میان می بریم. کلید ورود به دنیای سعدی، درک احساس طنز گویی همیشگی اوست. در زندگی سعدی سیر آفاق بر انفس برتری یافته است. برای فردی عملگرا همچون سعدی ، خوشتر آن است که از خود برون آمده و آرمان ها را نه در انزوا که در پهنای جامعه جست و جو می کند.» (کشاورز ، ۱۳۷۸: ۱۵)

در پایان نامه ای با عنوان «مقایسه و تطبیق آموزه های تربیتی و اخلاقی در اشعار سعدی و حافظ» می خوانیم:

سعدی، در بحث اخلاق، تنها به موعظه نمودن یا توصیه کردن نمی پردازد؛ بلکه او تلاش می کند؛ مفاهیم اخلاقی را روشن سازد. آثار و اعمال انسان را مورد بحث قرار دهد و با تکیه بر قدرت عقلانی انسانی در تربیت اخلاقی افراد اقدام کند.»

۶-۱- نوع تحقیق

این تحقیق براساس هدف، از مجموعه تحقیقات بنیادی نظری است. اطلاعات مربوط به پایان نامه از طریق مراجعه به کتابخانه ی دانشگاه ها و مراجعه به سایت های اینترنتی و جستجوی مقالات از نمایه کتابخانه ها و همچنین مراجعه به مخازن پایان نامه های دانشکده های ادبیات و علوم انسانی فراهم شده است و روش تحقیق توصیفی-تحلیلی است.

۷-۱- محدوده ی تحقیق

محدوده ی این تحقیق مربوط به کتاب های قابوس نامه و بوستان است. به این صورت که همه ی مطالب این دو کتاب به طور کامل خوانده شد و مسایل اخلاقی و پند و اندرز و آیین و روش

زندگی در قابوس نامه و سپس در بوستان که وجوه اشتراک و افتراق داشتند؛ بررسی و هریک بایکدیگر تطبیق و مقایسه شد .

۱-۸- روش و ابزار گردآوری داده های تحقیق

مطالب این پژوهش با مطالعات کتابخانه ای گردآوری شد و به صورت اسنادی تهیه و تنظیم گردیده است و ابزار گردآوری اطلاعات، فیش برداری و بانک اطلاعاتی می باشد.

۱-۹- روش تجزیه و تحلیل داده های تحقیق

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات در این پژوهش، کیفی محسوب می شود و در این روش مبتنی بر عقل و تفکر و استدلال و استفاده از شاهد مثال است. اطلاعات به دست آمده با یکدیگر مقایسه و ارزیابی می شود و در نهایت به کشف دست خواهیم یافت و به یک نتیجه گیری و حکم پایانی می رسیم.

۱-۱۰- فرضیه ها

۱- مواعظ و نصایح در بوستان، از زبان هنری بیشتری نسبت به قابوس نامه برخوردار است.

۱- زبان پند و اندرز، در قابوس نامه روشن تر بیان شده است.

۳- سعدی در آثار خود از پیشینیان تاثیر پذیرفته است.

۱-۲- ادبیات تعلیمی

در ادبیات تعلیمی، میراث مکتوبی که ازدوره های پیش از اسلام از پند و اندرز به ما رسیده است مربوط به دوره ساسانی است. این اندرزها شامل کلمات قصار و حکیمانه ای است که پس از اسلام نیز بر ادبیات ما تأثیر به سزایی گذاشت. گفتنی است که تقریباً تمامی این آثار، تحت تأثیر دین زرتشتی و سفارش های آیین زرتشتی است. از جمله ی این کتاب ها می توان یادگار بزرگمهر، اندرز خسرو قبادان و داستان مینوی خرد اشاره کرد.

دوره ی پس از اسلام هم شاعران و نویسندگانی مانند حنظله بادغیسی و ابوسلیک گرگانی در شمار نخستین شاعرانی اند که شعرشان در بردارنده پند و اندرز است. رودکی از شاعران مشهور دوره ساسانی است که از او با لقب «پدر شعر فارسی» یاد کرده اند؛ معنای بیشتری در پند و اندرز در شعر خود آورده است. دیگر شاعران مشهوری که سهم شایسته ای در ادبیات تعلیمی دارد می توان به ابوشکور بلخی صاحب منظومه ی «آفرین نامه» اشاره کرد. پس از او فردوسی در سروده ی مشهور خود شاهنامه ابیات بسیاری را از زبان بزرگمهر و پادشاهان و نیز گفته های حکیمانه خود در پایان داستان ها آورده است. شاعران دیگری مانند ناصر خسرو قبادیانی اشعار حکیمانه ای از خود به یادگار گذاشته است و بالاخره سنایی غزنوی پیشرو اندیشه های عرفانی در فارسی اعتباری دیگر به ادبیات تعلیمی بخشیدند. سعدی هم با جهانگردیها و تجربه اندوزیها و هم ذوق خدادادی بی نظیری که داشته است در ادبیات اندرزی چه در بوستان و گلستان توانست در حوزه ی ادبیات تعلیمی هنرمندانه عمل کند و سخنان دلنشینی در این زمینه بیان داشته است.

در نثر فارسی نیز نمونه های گرانقدری در ادبیات تعلیمی وجود دارد که از معروف ترین آنها می توان به کتاب قابوس نامه اثر عنصرالمعالی، سیاستنامه اثر خواجه نظام الملک طوسی، نصیحه الملوک غزالی، مرزبان نامه اثر مرزبان بن رستم و آثاری دیگر سند اهمیت اخلاق در میان ایرانیان است. (صفا، ۱۳۵۷: ۹۹)

۲-۲- اخلاق

تعریف اخلاق، در میان اندیشمندان اسلامی عبارت است از: «صفات و ویژگیهای پایدار در نفس که موجب می شوند کارهایی متناسب با آن صفات، به طور خود جوش و بدون نیاز به تفکّر و تأمل از انسان صادر شود.» (شریفی، ۱۳۸۵: ۱۹)

« اخلاق یک سلسله خصلت ها و سجایا و ملکات اکتسابی است که بشر آن ها را به عنوان اصول اخلاقی می پذیرد . یا به عبارت دیگر، یک قالب روحی برای انسان است که روح انسان در آن قالب و در آن کادر و طبق آن طرح و نقشه ساخته می شود.» (مطهری، ۱۳۷۶: ۷۵)

«مصباح یزدی» علم اخلاق را علمی معرفی می کند که ضمن معرفی و شناساندن انواع خوبیها، بدیها، راه های کسب خوبی ها و رفع و دفع بدی ها را به ما تعلیم می دهد. در اخلاق اسلامی، مراد از تربیت اخلاقی، چگونگی به کار گیری و پرورش استعدادها و قوای درونی، برای توسعه و تثبیت صفات و رفتارهای پسندیده ی اخلاقی و نیل به فضایل اخلاقی و دوری از رذیلت ها و ناپود کردن آنهاست . در علم اخلاق، فضیلت داشتن، عبارت است از: تطابق رفتار و زندگی انسان با اصول اخلاقی و فضیلتی هستند که برای پیروی از اصول اخلاقی کسب شده اند. در برابر فضایل اخلاقی رذایل یا زشتی ها قرار دارند.

(مصباح یزدی، ۱۳۷۹: ۱۲۵)

۲-۳- اندرزهای اخلاقی در ادبیات فارسی

در ادبیات فارسی، مواعظ و نصایح اخلاقی و اندرزها و رهنمودها، همچون گنجینه ای غنی به حساب می آیند؛ که بکار بستن آنها می تواند به جامعه و اصلاح و هدایت و ارشاد انسان ها کمک نماید. آگاهی همه ی انسان ها از این اندرزهای اخلاقی می تواند به تهذیب اخلاق و تزکیه ی نفس و هدایت جامعه به سمت پیشرفت و تعالی یاری کند.

ضرورت توجه به نکات اخلاقی، کتاب های متعددی در زمینه ی مسایل اخلاقی در زبان فارسی به رشته ی تحریر در آمده است که سابقه ی برخی از آنها به دوره ی ساسانی بر می گردد. مانند کتاب معروف کلیله و دمنه که در دوره ی انوشروان پسر قباد پادشاه ساسانی آن رابه پارسی درآورد. (صفا، ۱۳۶۸: ۵۸)

تاکنون تحقیقات چندانی درباره این اندرزها و تاثیر آنها بر اخلاق و روحیات افراد جامعه صورت نگرفته است. لذا بسیاری از هم میهنان از درک لطایف و ظرایف به کار رفته در این اندرزها عاجزند.

شاعران، نویسندگان و بزرگان علم و ادب، در آثار خود به ویژه در بیان اندرزهای اخلاقی تحت تاثیر تعالیم دین اسلام، کلمات قصار ائمه و سخنان خردمندان و بزرگان قوم خود قرار گرفته اند که به صورت شفایی یا مکتوب به دست آنها رسیده است.

۴-۲- حکایت اخلاقی

حکایت، نوعی ازداستان کوتاه است که درآن درس یا نکته ی اخلاقی به خواننده منتقل می گردد. و معمولاً این درس یا نکته درانتهای حکایت مشخص می شود. و حکایت ها طوری بیان می شوند که خواننده آنها را درک کند و این حکایت ها نسل به نسل به افراد منتقل می شوند. حکایت های قابوس نامه و بوستان و بعضی از قصه های کلیله و دمنه و گلستان و مرزبان نامه و جوامع الحکایات، از نوع حکایت های اخلاقی است.

در اینجا برای نمونه، دو حکایت اخلاقی از کتاب قابوس نامه و بوستان آورده می شود:

«چنان شنودم که پیری صد ساله، گوژپشت، سخت دوتاگشته و برعکازه ای تکیه کرده همی رفت.

جوانی به تماخره وی راگفت: ای شیخ! این کمانک به چند خریده ای؟ تا من نیز یکی
بخرم. پیر گفت: اگر صبر کنی و عمریابی خود رایگان یکی به تو بخشند هر چند پرهیزی...
(عنصر المعالی، ۱۳۶۹: ۵۸)

جوانی ز ناسازگاری جفت	بر پیرمردی بنالید و گفت (ب. ۳۱۴۸)
گران باری از دست این خصم چیر	چنان می برم که آسیاب سنگ زیر (ب. ۳۱۴۹)
به سختی بنه گفتش ای خواجه، دل	کس از صبر کردن نگردد خجل (ب. ۳۱۵۰)
به شب سنگ بالایی ای خانه سوز	چرا سنگ زیرین نباشی به روز؟ (ب. ۳۱۵۱)
چو از گلبنی دیده باشی خوشی	روا باشد ار بار خارش کشی (ب. ۳۱۵۲)
درختی که پیوسته بارش خوری	تحمل کن آنکه که خارش خوری (ب. ۳۱۵۳)

۵-۲- نگاه‌های به پند و اندرز در ادب فارسی

پند و اندرز در تاریخ ادبیات دیرین فارسی، دارای جایگاه مهمی است که در بین مردم به صورت های مختلفی از جمله: موعظه، تذکیر، نصیحت و اندرز گویی رایج است که شامل موضوعات مختلف می شود.

در زمان های گذشته و قبل از گسترش وسایل ارتباط جمعی، تجربه ی پیران و پند خردمندان، یگانه طریق رستگاری و عبرت آموزی بود و جوانان باور داشتند که برای رسیدن به سعادت و نیکبختی در جهان راهی ندارند جز به کار بستن پند نهنکان و فرزنانگان تا از لغزش و خطا مصون و محفوظ بمانند. آوردن موعظ و نصایح در اشعار پارسی از اوایل قرن چهارم معمول گردیده بود. مانند اشعار کسایی مروزی و روشی که او ایجاد کرد بعد از او طرف تقلید

ناصر خسرو قرار گرفت. (صفا، ۱۳۶۸: ۱۰۰)

همین انگیزه‌ی پند و وعظ و دعوت به اخلاق و اعتقاد به مبانی دینی باعث شد که عنصرالمعالی کتابی برای فرزندش تالیف کرده است. علاوه بر قابوس نامه، آثار شیخ اجل سعدی نیز از مرتبه‌ی والایی برخوردار است. و پند و اندرز در آثار او از دامنه‌ی بسیار گسترده برخوردار می‌باشد.

با کمی دقت در آثار سعدی می‌توان متوجه شد که بسیاری از مفاهیم اندرزی، در آثار او ریشه در آیات، احادیث و روایات دارد که شاعر با داستان پردازی و بیان سحر انگیز، این مفاهیم متعالی و دینی را با کلام شیوا بیان کرده است.

۶-۲- زندگی عنصرالمعالی

کیکاووس بن اسکندر، ملقب به عنصرالمعالی، از امرا و پادشاهان آل زیار است که یک چند نیز به قسمتی از کوهستانهای فراخ مازندران حکمرانی کرده است. وی نوه‌ی شمس‌المعالی قابوس بن وشمگیر، حاکم بزرگ آل زیار بود و در کودکی و نوجوانی علوم و فنون زمان خود را در دربار پدر و پدر بزرگ، فرا گرفت و طبق رسوم آن روز، آداب حکومت و ملک داری را نیز آموخت. کیکاووس، ظاهراً اطلاعات عمیقی در ادبیات فارسی، عربی، منطق و حکمت، فلسفه و آیین حکومت و اخلاق داشته است و در دوران حکومت خود بر بخشی از متصرفات دولت آل زیار، رعایت عدل و انصاف را سرلوحه‌ی اعمال خود قرار داده بود. امیر کیکاووس عنصرالمعالی در جوانی به سیر و سیاحت پرداخت و یک چند نیز در دستگاه سلطنت دوره دوم غزنویان، سلطان مودود غزنوی، به سر برد و با این سلطان در جنگ‌های هند شرکت کرد. وی همچنین در جنگ‌های مسلمانان با رومیان نیز حضور یافت و به سفر حج رفت.

این سفرها به همراه مطالعات عمیق علمی و ادبی و آشنایی با شیوه‌ی ملک داری و حکومت، وی را بر آن داشت تا در اواخر عمر، کتاب بزرگی به نام قابوس نامه را در اخلاق و رفتار و طریق رفتار با دیگران و .. به رشته‌ی تحریر در آورد. این کتاب از لحاظ سبک نگارش و

تنوع موضوعات در نوع خود بی نظیر است. حکیم کیکاووس، آن را در پند و اندرز، خطاب به فرزند عزیزش، گیلانشاه، نوشت و نصایح گوناگونی را که حاصل یک عمر تجربه ی وی بود در اختیار پسرش نهاد. (صفا، ۱۳۶۷: ۵۵۰)

در قابوس نامه ی عنصر المعالی، به نکات اخلاقی مختلفی نظیر: رعایت حقوق و احترام به پدر و مادر، نحوه ی خوردن و آشامیدن اغذیه و اشربه ی گوناگون، عشق و محبت، شکار، ورزش (چوگان بازی)، نحوه ی مدیریتی، رعایت حق و حقوق مردم، لزوم فراگیری دانش های روز و ... اشاره کرده است.

بیان جزئیات در مسایلی چون طبّ قدیم و جدید، نجوم و ستاره شناسی، بردگان، طبقات مختلف مردم، چگونگی تجارت و خرید و فروش و غیره، حکایت از وسعت دید و دانش نویسنده دارد. و رنج او را در فراهم آوردن این اطلاعات نشان می دهد. (همان)

عنصر المعالی در پند نامه ی بزرگ خود به صراحت از اشتباهات و خطاهای خود که در جوانی بر اثر بی تجربگی انجام داده اظهار ندامت کرده و خواهان پندگرفتن خوانندگان از این خطاها شده است. لذا، در بخش پایانی کتاب خود آورده است: «آن چه به خویشتن پسندیدم، اکنون تو را همان خواستم و آموختم. اگر تو بهتر از این خصلتی و عادتت همی داری، چنان باش که بهتر بود و گرنه این پندهای من به گوش دل شنو و کاربند.»

(عنصر المعالی ، ۱۳۷۱ : ۲۶۳)

۷-۲- زندگانی سعدی

اسمش مصلح ، لقبش مشرف الدین و عنوان شعری او « سعدی » است که بنابر مشهور ، باید از نام سعدین ابی بکر، اتابک سلغری زمان خود گرفته باشد ؛ یا چنان که برخی از محققان اخیراً ابراز کرده اند و به علت انتساب اجدادش به قبیله ی بنی سعد، از قبایل مشهور عصر پیامبر ، این نام در واقع نام خانوادگی او بوده است.

در آن روزها که این مصلح ، در خانواده ای که پدران او به تعبیر خودش « همه عالمان دین بودند» در شهر نشاط انگیز شیراز دیده به جهان گشود ؛ یعنی در حوالی ۶۰۶ هجری هنوز یورشگران مغول قلمرو زبان فارسی را آورد گاه تاخت و تازها و ویرانگرهای خود نکرده بودند. امّ چند سال بعد، یورش مغول کاملاً پیش بینی شده و این کودک بی آرام که از پدر ، یتیم مانده و خاطره و محبت های از دست رفته وی شیراز را با همه ی جلوه و جمالش برای او ناگوار کرده بود و دامن تربیت نیای مادریش که بنابر مشهور پدر قطب الدین شیرازی ، دانشمند بلند آوازه ی سده ی هفتم هجری بود هم نتوانسته بود خلا ناشی از فقدان پدر را پر کند و دیگر بلاطّم جوانی و جهان جویی فاصله ی چندانی نداشت .به سفری دراز و پر خاطره و لبریز از تجربه و دانش اندوزی رهنمون شد. او که آموزش های مقدّماتی را در زادگاه خود فرا گرفته بود؛ در حدود سال ۶۲۰ هجری که دو سه سالی از یورش مغولان به صفحات شرقی ایران می گذشت؛ وبقول خود او جهان چون موی زنگی آشفته و در هم افتاده بود برای اتمام تحصیلات خود، راه بغداد را در پیش گرفت. به ویژه که در آن الحّم، اقلیم آرام فارس هم میدان تاخت و تاز پیر شاه ، پسر محمّد خوارزمشاه شده بود.

سعدی چندی را در بغداد گذرانده امّ ناگهان انگیزه ی دانش اندوزی در او به هوای جهانگردی بدل شد و از بغداد راه دیگربلاد عربی را در پیش گرفت. سی و پنج سال روزگار سفر سعدی تمامی در سر زمین عربی گذشت. اگر دعوی او در حکایت های گلستان و بوستان درست باشد ؛ باید گفت که وی به روم و شرق عالم اسلام نیز رفته است.

اگر همه ی این سفرها هم واقعی نباشد؛ و برخی از آن ها را تنها بر خیال شاعرانه حمل کنیم ؛ باری، در این نکته جای سخن نیست که سعدی سفر بسیار کرده است. در آغاز جوانی از شیراز بیرون آمده بود؛ تا مگر جایی قرار و آرام یابد . امّ هیچ جا قرار نیافت و بعد از سی و پنج سال خانه به دوشی بار دیگر هوای شیراز به دلش راه یافت و در حالی که از میانه ی عمر هم گذشته بود و نزدیک به پنجاه سال داشت. شیراز در آن الحّم که سعدی از سفر دراز خود

بدان باز می گشت ؛ در دست اتابک ابوبکر، پسر سعد زنگی بود که سعدی نام و کام خود را به او و خاندان او مدیون بود. این اتابکان، با سیاست و چاره اندیشی توانسته بودند؛ سرزمین فارس را از آتش هجوم ویرانگر تاتار در امان نگه دارند و از آن برای شاعران و صاحب قلمان، یک مکان امنی بسازند. سال های آخر حیات بارآور سعدی در شیراز گذشت. او سرانجام در سال ۶۹۰ هجری یا سالی پس از آن چراغ عمرش خاموشی گرفت و جسم خاکی او که با عشق به آدمی و آدمیت سرشته بود ؛ در محله ای که امروز به نام «سعدیه» زیارتگاه صاحب‌دلان است آرام یافت. در حالی که نامش زندگانی جاوید را تازه آغاز کرده بود.

(ذکر جمیل سعدی، ج ۲ ، ۱۳۶۹: ۳۰)

«آثار سعدی که گاه یکجا و گاه جداگانه در طی قرون و اعصار به تحریر و تحشیه در آمده و به حلیه ی طبع آراسته شده و به نام کلیات سعدی معروف است به شرح زیر می باشد:

رسالات شش گانه سعدی: که هر کدام آیتی از کمال سخنوری و نمودار استادی وی در نگاشتن نثر عرفانی است و رساله ی دوم، مجالس پنجگانه، گویای مقام والای وی بر منبر وعظ و خطابه بوده متضمن تفسیر و شرح بعضی از آیات و حاوی مضامین عارفانه است.

بوستان (سعدی نامه): اثر منظومی است که سعدی آن را پس از بازگشت از سفر سی و چند ساله ی خود به شیراز در سال ۶۵۵ به نام اتابک ابوبکر سعدبن زنگی سروده است. این مثنوی اثر جامعی است در عبرت از روزگار با مضامین بلند اخلاقی و منسجم و در عین حال شیوا و روان که حاصل تجربیات و آموخته های وی در زندگی است. در واقع، سعدی از هر گلزار گلی چید و از هر مدرسه دانشی آموخت؛ تا به صورت بوستان جهت دوستان به ارمغان آورد.

کتاب بوستان مثنوی است در بحر متقارب هم وزن شاهنامه فردوسی که دیباچه و ده باب و ۴۰۱۱ بیت دارد و چنانکه خود گفته است :

چو این کاخ دولت برداختم برو ده در از تربیت ساختم (ب. ۱۰۶)

یکی باب عدل است و تدبیر و رای	نگه‌بانی خلق و ترس خدای (ب.۱۰۷)
دوم باب احسان نهادم اساس	که منعم کند فضل حق را سپاس (ب.۱۰۸)
سوم باب عشق است و مستی و شور	نه عشقی که بندند بر خود به زور (ب.۱۰۹)
چهارم تواضع، رضا پنجمین	ششم ذکر مرد قناعت گزین (ب.۱۱۰)
به هفتم در از عالم تربیت	به هشتم در از شکر بر عافیت (ب.۱۱۱)
نهم باب توبه است و راه صواب	دهم در مناجات و ختم کتاب (ب.۱۱۲)

گلستان: اثر دیگر استاد سخن که در بهار ۶۵۶ به نام سعد بن ابوبکر در هشت باب نگاشته عقدی از گوهرهای ثمین نظم و نثر حاوی معانی بلند حکمی و اخلاقی و عرفانی و اجتماعی فراهم آمده است.

قصاید: قصاید ارزنده ی فارسی و عربی وی که مضامین وصف و مدح و پند را در بر دارد؛ ممدوحان را به رعایت عدل و انصاف و به عبرت گرفتن از روزگار فرا خوانده و بدین ترتیب با قامتی رسا در برابر ستایش‌های مبالغه آمیز پیشینیان جلوه گر شده است.

غزلیات سعدی: که خود بوستان و گلستانی دیگر در ادب فارسی است. به گلها و ریاحینی چون طیبات و بدایع و خواتیم منقسم شده و به گواهی همه ی صاحب‌نظران و سخن شناسان حاوی معانی بلند عاشقانه و عارفانه ای است که نظیر آن در زبان فارسی کمتر یافت می شود. «همان»

۸-۲- آیین زندگی از دیدگاه عنصر المعالی

مؤلف قابوس نامه با هنرمندی و مهارت تمام، در جایگاه یک پدر خیر خواه و آگاه با بکار گیری از آیات و قرآن، اندیشه های پاک و متعالی از جلوه های زیبای زندگی و تربیت صحیح فرزند در ابعاد شخصی و اجتماعی، با رنگ و لعاب حکیمانه به تبیین و تعیین آنها می پردازد و

همه ی این زحمت و تلاش را به منظور ارتقای پسرش به درجات عالی علم و معرفت در رهایی از قید و بندهای جهل و اسارت به شیواترین و شیرین ترین زبان نوشته و افق دید او در ترسیم آینده زندگی پسرش، گیلانشاه و راه و رسم صحیح زندگی اوست. این کتاب را برای دیگران هم که در مراحل دیگری از زندگی اند سودمند می داند و مرهمی شفا بخش برای دردهای درون می داند. (یوسفی، ۱۳۸۶: ۴)

۹-۲- آیین زندگی از دیدگاه سعدی

آنان که سعادت و کامرانی این جهان را در جمع مال و منال و گردآوردن زر و سیم می دانند؛ جا دارد که از زندگانی استاد بزرگ درس عبرت گیرند و بدانند که سعادت حقیقی در عزت نفس و بلندی همّت و استغنای طبع است.

حکیمی که سلاطین و بزرگان زمان از آشنایی با او مفاخرت می نمودند و خزاین زر و گوهر خود را نیاز آستانش می کردند. با این وجود دست طمع به آستان آنان دراز نمی کرد و اگر شعری در مدیحه آنان می سرود مشحون به نصایح تلخ و اندرزهای صریح بود. بزرگان دنیا همه در این صفت انبازند که جور زمان با دلی قوی و خاطری مطمئن تحمل نموده و شداید تلخ زندگانی را با جبین گشاده و چهره ی خندان استقبال می کنند. دامان پاک عفت را به شکایت از فقر و تهیدستی آلوده نمی سازند و با عزمی درست و همّتی بلند مشکلات عمر را طی کرده به اعلاّی مرتبه مجد و شرف می رسند.

رجحانی که شیخ بزرگوار از این حیث بر دیگران دارد آن است که عواطف شریفه ی مناعت طبع و استغنای نفس خود را در قبال تلخی های زندگی به شیرین ترین بیانی در جامه های فصیح خود تعبیه کرده و برای آیندگان هزاران ضرب المثل به جای گذاشته تا در تنگنای سختی و بدبختی به آن کلمات، خاطر افسرده ی خود را اطمینان بخشند و از آن شربت جان بخش، روان دردمند را درمان نم آیند. (محمد علی فروغی - نکاتی چند از زندگانی سعدی، سعدی نامه، صص ۶۶۳-۶۶۵)

۱۰-۲- نگاه‌های به تفاوت‌های موجود بین عنصرالمعالی و سعدی

با توجه به تفاوت زمانی در نگارش قابوس نامه و سرایش بوستان که در حدود دو قرن فاصله می‌باشد می‌توان گفت که نگرش جامعه هنگام تالیف قابوس نامه با دویست سال بعد فرق دارد. ارزش غالب آثار ادبی در زمان عنصرالمعالی اخلاقی بوده است؛ تا آنجا که حتی آثار حماسی هم تحت تاثیر پند و اندرز و اخلاق بوده است. این تفاوت زمانی و دگرگونی نوع ادبی این دو قرن چنان محسوس بوده که حتی سعدی و مردم زمان او متوجه آن بوده‌اند.

سعدی، انسان مقوی به دین و مذهب است و مفاهیمی را که در آثارش مطرح می‌کند؛ حاوی اطلاعات و تجربیات اوست و رنگ و بوی دینی دارد. در صورتی که عنصرالمعالی به این امر اشاره‌ای سطحی دارد. یعنی سعدی از دانش بیشتری برخوردار می‌باشد؛ ولی عنصرالمعالی از تجربیات خود در تالیف قابوس نامه استفاده می‌کند.

تفاوت دیگر بین این دو نویسنده، وسعت اطلاعات آنهاست و باید گفت که عمق اطلاعات و معلومات و جهان بینی سعدی بسیار بیشتر از عنصرالمعالی است.

از دیگر امتیازات برتری کلام سعدی، روحی ادبی و لطافت کلام اوست. همچنین باوجود برتری سعدی از نظر صورت و شیوه بیان، کلام عنصرالمعالی نمی‌تواند قابل مقایسه و همسنگ با او باشد.

۱۱-۲- سبک قابوس نامه

این کتاب یکی از روان‌ترین متون فارسی است؛ که حاوی نکته‌های اخلاقی و اجتماعی و حکایات شنیدنی است. تاریخ آغاز تالیف کتاب را ۴۷۵ هجری نوشته‌اند.

این همه موضوعات گوناگون را نویسنده به نثری روشن و ساده و روان بیان کرده که زیبا نیز هست. هم چنین حکایاتی که در خلال باب‌ها می‌آورد؛ بر لطف مباحث آن می‌افزاید.

صمیمیت و صداقت لهجه‌ی نویسنده اصالتی برجسته و ممتاز به کتاب بخشیده است. از سوی دیگر، توجه وی به زندگانی عملی و تجارب زندگی سبب شده که هر موضوعی در این کتاب از نظر عمل و واقع بینی مطرح شود. افعال فکر، خرد پیشگی، آگاهی از روحيات و طبایع مردم، نکته یابی و نکته بینی نویسنده، مطالب پر مغز و سودمندی را از مظاهر اوضاع اجتماعی آن عصر در کتاب عرضه داشته است. به خصوص در آیین ملک داری و نیز برخی از مسایل دنیای سیاست در آن روزگار. (صفا، ۱۳۶۹: ۳۳۹)

«در میان آثاری که در ایران بعد از اسلام در زمینه ی تعلیم و تربیت و اخلاق اجتماعی در قلمرو و گسسته ی نثر ادب فارسی به نگارش در آمد؛ شاهکار عنصر المعالی کیکلووس بن اسکندر، با عنوان قابوس نامه یا پند نامه، جایگاهی ممتاز دارد.

در مورد نثر شیرین و متین و شیوه ی بیان رسا و روان قابوس نامه در میان صاحب نظران، اتفاق عقیده وجود دارد. بدون تردید سبک دلپذیر قابوس نامه و روشنی بیان و پرهیز از شیوه ی نگارش منشیانه و متکلفانه، این کتاب گرانقدر را از انحصار قشری خاص که در شناخت دقایق صنایع ادبی و معانی لغات مشکل و مهجور تبخّر دارند؛ خارج ساخته و آن را مرجع و مطلوب گروه های مختلفی که از لحاظ درجات معرفت ادبی متفاوتند قرار داده است.

(فروزانی، ۱۳۸۱: ۱)

«عنصر المعالی با ورود سجع به نثر فارسی مخالف بود. لذا کتاب او هم مانند سیاست نامه و کتب قدیم دیگر از موازنه و سجع مترادف خالی است.

عنصر المعالی به زبان طبری و فارسی شعر سروده است و شعر به زبان فارسی را نیکو می سرود. ولی نثر او بهتر از شعر اوست. شعر او درجه ی متوسط دارد و در کتابش اشعار خود را شاهد آورده است.